

*кандидат історичних наук, голова
Вченої ради Центру досліджень
визвольного руху, співкерівник
наукового проекту у Львівському
національному університеті імені
Івана Франка*

На основі аналізу маловідомого масиву документів радянських спецслужб у статті відображено спецоперації КГБ кінця 1950—1960-х рр., спрямовані на загострення українсько-єврейських взаємин. Особлива увага присвячена характеристиці інформаційних кампаній радянських органів влади для дискредитації батальйону «Нахтігаль», ОУН та УПА.

Ключові слова: українсько-єврейські взаємини, КГБ, ОУН, УПА, «Нахтігаль», Теодор Оберлендер, українська діаспора.

Viatrovych Volodymyr

AGAINST «OUNITE-ZIONIST COOPERATION»: THE SOVIET SECRET SERVICES' EFFORTS TO EXACERBATE UKRAINIAN-JEWISH RELATIONS

On the basis of little-known documents of the soviet special services, the article depicts special operations held by the KGB at the end of 1950s—1960s to aggravate Ukrainian-Jewish relations. Special attention is paid to the analysis of informational campaigns organized by the soviet power to discredit the Nachtigall Battalion, the OUN and UPA.

Key-words: Ukrainian-Jewish relations, KGB, OUN, UPA, «Nachtigall», Theodor Oberländer, Ukrainian diaspora.

ПРОТИ «ОУНІВСЬКО-СІОНІСТСЬКОЇ СПІВПРАЦІ». СПРОБИ ЗАГОСТРЕННЯ УКРАЇНСЬКО-ЄВРЕЙСЬКИХ СТОСУНКІВ РАДЯНСЬКИМИ СПЕЦСЛУЖБАМИ

Історія українсько-єврейських стосунків є складною і неоднозначною. Не менш складним є її відображення в роботах українських та єврейських авторів. За багато років в оцінці цих взаємин накопичилося безліч неправди і брехні, яка поширювалася і, на жаль, досі поширюється свідомо. У своїй розвідці спробую висвітлити кілька моментів провокативної діяльності радянських спецслужб, спрямованих на зумисне загострення українсько-єврейських взаємин.

В першу чергу слід відповісти на питання, навіщо КГБ провакувало загострення українсько-єврейських взаємин. Очевидно, це була лише реалізація старої римської імперської концепції «поділяй і владаруй». Саме вона забезпечувала можливість існування радянської влади, яка реалізовувала свою політику поневолення багатьох народів.

Політика загострення українсько-єврейських взаємин спиралася не лише на вигадані факти чи вміло влаштовані провокації. Її ефективність забезпечували наявні суперечності між обома народами. Проте вони не були чимось винятковим, а навпаки, радше характерним для взаємин практично між усіма сусідніми народами. Сусідські взаємини часто мають форми суперництва чи навіть відкритої ворожнечі. Що ж стосується саме українсько-єврейських взаємин, то існували додаткові чинники, які сприяли їхньому загостренню. На складні національні взаємини накладалися не менш дражливі міжрелігійні, економічні та соціальні. Ще одною їхньою особливістю була специфіка становища євреїв, що мешкали на українських землях і були по суті «меншиною в меншині», тобто національною меншиною, що мешкала на етнічних теренах народу, який, позбавлений державності сам, був зведений до ролі національної меншини. Цю специфічну роль панівна державна влада використовувати для свого підсилення: євреї були інструментом для приборкання українців чи то в польській, чи в радянській системі. В цьому теж не було нічого унікального, адже таким самим чином імперська влада часто маніпулювала українцями, поборюючи польський національний рух в Австро-Угорщині.

Загалом суспільну думку українців та євреїв про взаємини між їхніми народами, на жаль, формував в основному не позитивний досвід мирного співіснування протягом сотень років, а драматичні епізоди конфліктів. Історичні факти ХХ століття, які говорили про спільну боротьбу українців і євреїв, як-от, до прикладу, існування єврейського куреня в складі Української Галицької Армії чи єврейська національно-культурна автономія в рамках української держави доби Центральної ради, не стали основою для формування нової суспільної opinio.

Проте вони були достатньо тривожним сигналом для сил, які намагалися утвердити своє панування над українським та єврейським народами, адже свідчили про принципову можливість українсько-єврейської співпраці, а отже й її потенційну небезпеку для радянської влади. Тому становлення сталінського тоталітарного режиму супроводжувалося придушенням як українського, так і єврейського національних рухів. Це можна прослідкувати за документами каральних органів ССРСР. Вони розповідають як про репресії проти українських громадських та культурних діячів, так і про переслідування таких єврейських організацій як «Гехолуц», «Бріт Ганоар», «Гашомер Гаціор», «Поалей Ціон»¹.

Можливість плідної українсько-єврейської співпраці підтвердили події Другої світової війни, коли до лав українського повстанського руху приєднувалися євреї, щоб зі зброєю в руках боротися за незалежну Україну. Загальновідомим є факт значної присутності євреїв серед медичного персоналу УПА, тому не буду зупинятися на цьому докладніше². Натомість донедавна невідомою була історія єврея Лейби-Іцика Добровського, політичного консультанта командира УПА-«Північ» Дмитра Клячківського, людини, яка кілька років працювала в структурах пропаганди підпілля. Саме він був автором листівок-звернень УПА до представників національних меншин. Заарештований радянською військовою контррозвідкою — СМЕРШем, Л.-І. Добровський був переданий НКВД та засуджений на десять років ув'язнення за націоналіс-

¹ Див. матеріали про ці процеси: *Галузевий державний архів Служби безпеки України* (далі — ГДА СБ України). — Ф. 13. — Спр. 413. — Т. 1—16.

² Про це докладніше див.: В'ятрович В. *Ставлення ОУН до євреїв. Формування позиції на тлі катастрофи*. — Львів, 2006. — 144 с.

тичну діяльність. Його доля стала відомою завдяки віднайденню кримінальної справи №75134 в архіві Служби безпеки України³.

В цьому ж архіві знайдено дуже цікаву листівку-звернення до євреїв від імені українських повстанців під назвою «Євреї — громадяни України!»⁴. Лейтмотивом цього тексту, написаного в 1950 р., був заклик до спільної боротьби українців та євреїв проти сталінського тоталітаризму. Ймовірно, ця листівка була початком пропагандистської кампанії українського підпілля, спрямованої на зближення українського та єврейського рухів. Адже 1950 рік — це не тільки час жорстокого придушення українського визвольного руху репресивною машиною ССРСР, а й час розгортання радянським керівництвом масованої антиєврейської кампанії.

Спроби налагодження співпраці не були односторонніми, їх робили й учасники єврейського національного руху. Про це свідчить, зокрема, інформація з секретного підручника «Антисоветская деятельность еврейских националистов и борьба с нею органов государственной безопасности», який був виданий Вищою школою КГБ в 1956 р. Тут, зокрема, читаємо: «Агентурним шляхом встановлено, що в 1947 р. члени партії сіоністів-ревізіоністів («Херут»), що проїжджали теренами України, мали завданням зв'язатися з українськими націоналістами і запропонувати їм свої послуги»⁵.

Спроби налагодження співпраці продовжувалися і на еміграції. Про це читаємо в «Інформаційному повідомленні» КГБ УРСР до ЦК Компартії Української РСР від 31 травня 1968 р. «За даними, отриманими оперативним шляхом, — вказується в документі, — чільники сіоністських організацій Нью-Йорку намагаються встановити діловий контакт з українськими націоналістичними організаціями»⁶. В повідомленні 1980 року міститься розділ «Про спроби блокування оунівців з сіоністами»⁷. Тут йдеться про спільне спорудження українцями та євреями меморіального парку «Бабин Яр» у м. Денвер (Колорадо, США), в якому планувалося звести пам'ятник загиблим євреям та українцям — жертвам нацизму. Ця

³ ГДА СБ України. — Ф. 6. — Спр. 75134 фп.

⁴ Там само. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 65. — Арк. 283—294.

⁵ Антисоветская деятельность еврейских националистов и борьба с нею органов государственной безопасности — Москва, 1956. — С. 19

⁶ ГДА СБ України. — Ф. 16. — Оп. 1. — Спр. 4. — Т. 4. — Арк. 227.

⁷ Там само. — Ф. 16. — Оп. 7 (за 1985 р.). — Спр. 55. — Арк. 29—30.

акція, за інформацією КГБ, розглядалася її ініціаторами як «перший практичний крок до реалізації єврейсько-української угоди про співпрацю, нібито прийнятої в 1979 р. в Ізраїлі представниками “Всесвітнього єврейського конгресу” і УККА (Українського конгресового комітету Америки)»⁸. Документ завершується запевненнями, що «Комітетом держбезпеки республіки проводяться заходи з протидії спробам блокування українських націоналістів з сіоністами»⁹.

Саме аби не було контактів між представниками українського та єврейського національних рухів, аби забезпечитися від їх можливого переростання в активну співпрацю радянські спецслужби проводили широку інформаційну чи, радше, дезінформаційну кампанію. Яскравим прикладом такої діяльності є розкрутка легенди про нібито участь вояків батальйону «Нахтігаль» в антиєврейських акціях у Львові в 1941 р. Ця легенда, створена 1959 р., знову виринула в інформаційному просторі 2007 р. у зв'язку із присудженням Головному командирі УПА Романові Шухевичу звання Героя України. В архіві СБУ віднайдено цілий масив документів, який чітко показує, як ця легенда формувалася, і таким чином відображає механізм, яким користувалися чекісти для загострення українсько-єврейських взаємин¹⁰.

Кампанія розпочалася 24 жовтня 1959 р. прес-конференцією східнонімецького професора Альберта Нордена. Професор зробив сенсаційне «відкриття» про те, що масові вбивства у Львові організували і провели українці, вояки спеціального батальйону «Нахтігаль». Розпочалась активна робота зі збору матеріалів і свідчень, які б дозволили обґрунтувати тезу про причетність «Нахтігалью» до нацистських злочинів у Львові. Усі докази зібрали блискавично швидко — протягом листопада 1959 р.; набралось їх лише дев'ятнадцять. При перегляді обвинувачувальних матеріалів в очі падає одна деталь: свідків шукали всюди, тільки не у Львові, де «Нахтігаль» мав чинити свої «злочини».

Допомогу у пошуку потрібних матеріалів та свідків надав все-сильний тоді КГБ. 2 жовтня 1959 р. Друге управління КГБ УРСР

⁸ ГДА СБ України. — Ф. 16. — Оп. 7 (за 1985 р.). — Спр. 55. — Арк. 30.

⁹ Там само.

¹⁰ Докладніше. див.: В. В'ятрович. Як творилася легенда про Nachtigall // Дзеркало тижня. — 2008. — №6. — 16-22 лютого.

отримало вказівку з Москви від заступника начальника Другого управління КГБ ССРСР Щербака щодо збору матеріалів про участь Теодора Оберлендера та батальйону «Нахтігаль» в організації масового знищення єврейського населення у Львові в липні 1941 р. Як згадується в документі, вказівка була зумовлена тим, що Оберлендер звинувачувався у злочинах «нашими німецькими друзями» (очевидно, йдеться про східнонімецьку Штазі)¹¹.

Власне, з того часу розпочинається інтенсивний пошук «свідків», який зачепив Львівську, Тернопільську та Хмельницьку області, де мали б пам'ятати про «злочини» «Нахтігалью». Перша отримана КГБ інформація була не особливо втішною. В довідці з Хмельницької обл. від 16 жовтня 1959 р. читаємо: «встановлено, що в першій половині липня 1941 р. із Західної України через Сатанів по шосейній дорозі до Хмельницька рухався на велосипедах та автомобілях озброєний загін українських націоналістів у німецькій формі. Загін в Сатанові не затримувався. Розстрілів ним радянського партійного активу та їх сімей не встановлено»¹².

Незабаром надійшла інформація із Тернопільського КГБ, в якій йдеться про те, що створеною ще в 1945 р. Надзвичайною державною комісією виявлено ряд фактів про звірства німців на території області. «Ніяких інших офіційних документів, що підтверджували б звірства німецьких окупантів в Тернопільському таборі радянських військовополонених, не знайдено, — читаємо в документі. — В актах Надзвичайної державної комісії, що констатували злочини німців на території Тернополя і Тернопільської області, батальйон “Нахтігаль” і зокрема Оберлендер не згадуються»¹³.

Очевидно, такі відповіді не могли задовольнити керівництво КГБ, яке просить повторно провести пошук потрібної інформації. Проте цього разу чітко вказується, як має відбуватися цей пошук. Отож цитата зі ще одного секретного документа — інструкції з Москви від заступника начальника Другого управління КГБ ССРСР Щербака: «Встановлених свідків злочинів “Нахтігалья” слід підготувати для допиту працівниками прокуратури, про що будуть дані вказівки прокуратурою ССРСР. При підготовці до допитів

¹¹ ГДА СБ України. — Ф. 1. — Оп. 4 (за 1964 р.). — Спр. 3. — Арк. 55.

¹² Там само. — Арк. 80.

¹³ Там само. — Арк. 123—124.

свідків слід використовувати опубліковані статті про злочини «Нахтігалья»¹⁴.

Після таких вказівок «очевидці» врешті почали давати потрібні свідчення. Згодом в рамках інформаційної кампанії ці свідчення були опубліковані в брошурі «Криваві злочини Оберлендера»¹⁵.

Не всі «свідки» виявилися свідомими радянськими громадянами і часом навіть відважувалися просити за свої «свідчення» відповідних послуг з боку КГБ. Так, в одній із довідок КГБ за 19 жовтня 1959 р. вказується, що професор Сокольницький, який готовий виступити свідком на прес-конференції в Берліні, «просить дозволу на відвідання деяких навчальних закладів та підприємств електротехнічної промисловості в Берліні, а згодом відвідати сина та доньку в Польщі»¹⁶.

Вже незабаром, в травні 1960 р., голові КГБ УРСР тов. Никітченку звітували: «У відповідності з Вашими вказівками Управлінням КГБ при РМ УРСР по Львівській області за період з жовтня 1959 до квітня 1960 проведено заходи по документації і збору доказів про злочини в місті Львові на території області, здійсненні Оберлендером і батальйоном «Нахтігаль». З метою компрометації Оберлендера і українських націоналістів зібрані УКГБ матеріали широко використовувалися в місцевій і центральній пресі, кінохроніці, а також на прес-конференціях в Москві. Крім того, були виявлені і відповідно підготовлені свідки, що виступали з даної справи на прес-конференції в Москві і на суді в Берліні»¹⁷. За чудово пророблену роботу «шукачів правди» з КГБ нагороджено нагрудними знаками «Почесний співробітник органів держбезпеки», цінними подарунками та відзначенням у наказі КГБ УРСР¹⁸.

Згадана вище брошура «Криваві злочини Оберлендера» була далеко не єдиним виданням, через яке проводилася активна дезінформація, спрямована на загострення українсько-єврейських взаємин. Безпосередньо за сприяння КГБ через підконтрольне йому

¹⁴ ГДА СБ України. — Ф. 1. — Оп. 4 (за 1964 р.). — Спр. 3. — Арк. 86.

¹⁵ *Кривавые злодеяния Оберлендера. Отчет о пресс-конференции для советских и иностранных журналистов, состоявшейся в Москве в апреле 1960.* — Москва, 1960.

¹⁶ ГДА СБ України. — Ф. 1. — Оп. 4 (за 1964 р.). — Спр. 3. — Арк. 83.

¹⁷ Там само. — Арк. 125.

¹⁸ Там само. — Арк. 197, 199.

«Товариство культурних зв'язків з українцями за кордоном УРСР» видавалися і поширювалися різноманітні брошури, що мали за завдання дискредитувати українських націоналістів і представити їх як антисемітів. Одна з таких брошур, «Антисемітська діяльність українських націоналістів» за авторством Петра Ковальчука, була видана в 1965 р. за допомоги (і, очевидно, співавторства) КГБ¹⁹. Для доведення антисемітизму ОУН автор активно покликається на україномовну пресу, що виходила в окупованій Україні під повним контролем німців. Розлогі цитати антисемітського характеру, взяті з цих газет, мали б переконати читача в тому, що саме такою була позиція ОУН та УПА. Жодних цитат із видань саме цих організацій він не наводить. Автор зумисне ніде не вказує, що окупаційна преса в Україні не мала жодного стосунку до націоналістичного підпілля, більш того, часто використовувалася для інформаційної боротьби з ним.

Подібними за характером були й інші видання такого типу, зокрема англомовна книжечка Майкла Ганусяка «Щоб ми не забули» (*Lest we forget*)²⁰. В інформаційному повідомленні КГБ УРСР на ім'я Володимира Щербицького чітко вказано завдання цього видання: «з метою розпалювання ворожнечі між українськими націоналістами та сіоністами в США була видана на англійській мові брошура під назвою “Щоб ми не забули”». Наступні рядки повідомлення привідкривають завісу над процесом написання книжечки Майклом Ганусяком: «У якості “автора” і видавця брошури виступив один з керівників прогресивної української організації “Ліга українських американців”, який в останні роки відвідував Україну і мав змогу легендарувати наявність у нього матеріалів, використаних в брошурі»²¹. Тобто КГБ підбрало (чи, може, навіть виготовило) матеріали для брошури, опрацювало їх належним чином і видало під іменем Майкла Ганусяка. Для потужнішого інформаційного ефекту книжечки до її видання залучено єврея Сема Півзнера. «З метою популяризації брошури автор, по нашій рекомендації, привернув до здійснення цього заходу в якості “спів-видавця” одного з єврейських прогресивних діячів Нью-Йорка.

¹⁹ Ковальчук П. *Антисемітська діяльність українських націоналістів* — Київ, 1965 // ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 1005.

²⁰ Hanusiak M. *Lest we forget*. — New York: *Ukrainian-American League*, 1973.

²¹ ГДА СБ України. — Ф. 16. — Оп. 4 (за 1977 р.). — Спр. 2. — Арк. 275.

Спільний виступ прогресивних українських та єврейських організацій в США проти оунівців як військових злочинців дав певний політичний ефект»²². Далі Щербицького докладно інформували про розсилку брошури територією США та Канади, де вона була поширена напередодні Світового конгресу вільних українців.

З наступного інформаційного повідомлення КГБ УРСР керівництву партії від липня 1974 р. бачимо, що чекісти відслідковували результати своєї інформаційної роботи. Зокрема вказується, що брошурою «Щоб ми не забули» зацікавилася служба імміграції та натуралізації США, розповідається про громадські акції проти українців, що брали участь в націоналістичних організаціях. Для протистояння цій кампанії українські громадські діячі у США організували «Український комітет проти брехні». Зважаючи на це КГБ звітувало керівництву партії, що «готуються заходи, направлені на компрометацію “Українського комітету проти брехні” та окремих його членів»²³.

Такою інформаційною роботою КГБ намагалося не тільки скомпрометувати український визвольний рух, а й позбутися його керівників. В інформаційному повідомленні КГБ УРСР на ім'я ЦК Компартії України від 7 жовтня 1969 р. зазначалося: «Починаючи з 1966 р. КГБ України проведено ряд заходів, в результаті яких чільник ЗЧ ОУН Стецько був викритий перед широкими колами єврейської громадськості як один з головних винуватців участі оунівців в акціях геноциду, проведених гітлерівцями»²⁴. Наступна інформація показує, яким чином діяли чекісти: «від імені осіб єврейської національності, що мешкають у ФРН, обурених Стецьком, нами на єврейській (іврит та ідиш) та англійській мові підготовлена листівка, що закликає відомстити Стецькові за тисячі невинних жертв геноциду»²⁵. Емоційний, сповнений патріотичного пафосу заклик мав за мету штовхнути когось із євреїв на вбивство Ярослава Стецька. «До якого часу, — читаємо у листівці, — ми будемо терпіти цього виродка? Невже серед євреїв, які так блискуче захищали свою Батьківщину, не знайдеться людини, яка в ім'я духу Жаботинського-Трумпельдорфа була б здатна всадити

²² ГДА СБ України. — Ф. 16. — Оп. 4 (за 1977 р.). — Спр. 2. — Арк. 275—276.

²³ Там само. — Спр. 9. — Арк. 328.

²⁴ Там само. — Оп. 1 (за 1972 р.). — Спр. 8. — Арк. 92.

²⁵ Там само. — Арк. 92—93.

кулі в цю самозадоволену пику?.. Слідкуйте за появою Стецька у Вашій країні і в пам'ять про невинні жертви гітлері²⁶.

Як свідчить звіт чекістів перед партією, листівки були надіслані в редакції єврейських друкованих органів у США, Англії, Франції, Ізраїлі і ФРН. Крім того, аби довести зміст листівки до відома українських націоналістів, 4 примірники її відправлено із Лондона, Нью-Йорка і Парижа в редакції бандерівських газет і журналів «Вісник» (США), «Визвольний шлях» (Великобританія), «Шлях перемоги» (ФРН)²⁷. Можливо, чекісти розраховували на повторення ситуації 1926 р., коли єврей Самуель Шварцбард застрелив Симона Петлюру. Документальних підтверджень того, що за вчинком Шварцбарда стояли радянські спецслужби, не знайдено. Натомість провокація проти Стецька може бути опосередкованим підтвердженням того, що аналогічно чекісти могли діяти і в 1926 р.

Від кінця 1982 р. організації української діаспори розпочали активне розгортати інформаційну кампанію, спрямовану на привернення уваги світової громадськості до трагедії Голодомору 1932—1933 рр. в Україні. Очевидно, українці орієнтувалися на успіх подібної кампанії, реалізованої єврейськими організаціями, що досліджували і поширювали інформацію про Голокост. КГБ ретельно збирало інформацію про підготовку та розгортання кампанії, інформуючи про неї найвище керівництво країни²⁸. 8 травня 1983 р. КГБ інформувало В. Щербицького про те, що директор Українського наукового інституту Гарвардського університету Омелян Пріцак запропонував створити українську установу на зразок ізраїльського «Яд Вашему», яка постійно займалася б вивченням Голодомору. «Галас в націоналістичній пресі довкола створення українського Голокосту, — читаємо в доповідній КГБ, — використовується ОУН для активізації антирадянської пропаганди закордоном, залучення до неї реакційних політичних діячів, закріплення оунівсько-сіоністської співпраці»²⁹. Тож тема Голодомору активізувала зусилля КГБ, спрямовані на загострення українсько-єврейських стосунків.

²⁶ З російськомовного варіанту листівки // ГДА СБ України. — Ф. 16. — Оп. 1 (за 1972 р.). — Спр. 8. — Арк. 103.

²⁷ Там само. — Арк. 93.

²⁸ Про це докладніше див.: В'ятрович В. КГБ проти Голодомору [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://tsn.ua/analitika/kgb-proti-golodomoru.html>

²⁹ ГДА СБ України. — Ф. 16. — Оп. 9 (за 1986 р.). — Спр. 10. — Арк. 178.

У даній статті наведено лише окремі факти провокаційної діяльності радянських спецслужб, спрямованої на загострення українсько-єврейських взаємин. Судячи з того, що інформацію про них почерпнуто нами із доповідних керівництва КГБ УРСР найвищому партійному керівництву (ЦК чи навіть особисто В. Щербицькому), цій провокаційній роботі надавалося першорядне значення.

Опрацювання цієї теми щойно розпочалося, воно триватиме в міру відкриття раніше засекречених матеріалів КГБ. Ці дослідження мають не лише наукову цінність, а й суспільно-політичну. Справа в тому, що в Україні, Росії та Ізраїлі окремі сили досі намагаються розпалювати українсько-єврейське протистояння, покликаючись на ці сконструйовані КГБ міфи. Викриття механізмів провокації кількадесятилітньої давності може бути запорукою того, що вони не працюватимуть у сьогоденні. І відповідно, історики, позбавлені тягаря міфів та стереотипів, зможуть спокійно дослідити нелегкий шлях українсько-єврейських взаємин.